

УДК 94(477) «1890/1900»]: 929 Шевченко

С. І. Світленко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ
ПРО Т. Г. ШЕВЧЕНКА В УКРАЇНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ
РУСІ НАДДНІПРЯНЩИНИ 1890–1900 рр.**

Розглянуто збереження національної пам'яті про Т. Г. Шевченка в ідеології та діяльності українських громад, політичних партій та організацій Наддніпрянщини наприкінці XIX ст., показано її роль у становленні української національної пам'яті, ідентичності та консолідації українських національно-демократичних сил.

Ключові слова: Т. Г. Шевченко, українська національна пам'ять, українська національна ідентичність, українські громади, українські політичні партії та організації, Наддніпрянщина.

С. И. Светленко

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

**СОХРАНЕНИЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ
О Т. Г. ШЕВЧЕНКО В УКРАИНСКОМ НАЦИОНАЛЬНОМ
ДВИЖЕНИИ НАДДНЕПРЯНЩИНЫ 1890–1900 гг.**

Рассмотрено сохранение национальной памяти о Т. Г. Шевченко в идеологии и деятельности украинских громад, политических партий и организаций Надднепрянщины в конце XIX в., показана ее роль в становлении украинской национальной памяти, идентичности и консолидации украинских национально-демократических сил.

Ключевые слова: Т. Г. Шевченко, украинская национальная память, украинская национальная идентичность, украинские общины, украинские политические партии и организации, Надднепрянщина.

S. I. Svitlenko

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

**THE PRESERVATION OF HISTORICAL MEMORY ABOUT TARAS
SHEVCHENKO IN THE UKRAINIAN NATIONAL MOVEMENT
OF THE UPPER DNIEPER AREA (NADDNIPRIANSCHYNA) 1890–1900**

Considered the preservation of the national memory about Taras Shevchenko in the ideology and activities of Ukrainian communities, clubs and political societies on the Upper Dnieper Area in the late XIXth century. Shows the activities with decorating and visiting the grave of Kobzar, the traditional Shevchenko's anniversaries, reading and disseminating works

of Shevchenko, which were in «olds», «youths» Ukrainian community and tarasivtsi's. Noted that this was done not only in the provincial centers – Kyiv, Chernihiv, Kharkiv, Odessa, Poltava, and began to penetrate into the provincial hinterland. Evidence of this was, for example, the activities of the Ukrainian group in Alexandria. Noted that the commemoration of Taras Shevchenko was an important manifestation of the formation of Ukrainian national identity and consciousness in the late XIXth century, when near the national culturista on the Upper Dnieper Area began to show itself, a new Ukrainian political movement.

Keywords: T. Shevchenko, Ukrainian national memory, Ukrainian national identity, Ukrainian communities, groups, Ukrainian political organizations, Upper Dnieper Area (Naddnipryanschyna).

Проблема збереження історичної пам'яті про Т. Г. Шевченка вже викликала дослідницький інтерес у вчених. Так, дослідниця С. В. Брижицька у своїй монографії «Я не самотній...» (Національне самоствердження Тараса Шевченка та його вплив на становлення національної ідентичності українців (друга чверть XIX ст. – середина 20-х років XX ст.)) проаналізувала «Книгу вражень відвідувачів могили Тараса Шевченка» за 1896–1926 рр. як джерело становлення національної ідентичності українців. Для нашої розвідки особливий інтерес становить «Книга вражень відвідувачів могили Тараса Шевченка 1896–1902 роки» [1, с. 114–159]. Схожий сюжет – про творення українофілами Шевченкової могили як святині впродовж 1861–1900-х рр. – розглянув у своїй монографії «Українофіли. Світ українських патріотів другої половини XIX століття» С. Єскельчик. Звичайно, при цьому дослідник не міг залишити поза увагою і таке першоджерело, як «Книга вражень...», використовуючи і матеріал кінця XIX – початку XX ст. [6, с. 51–73]. Втім, розробка зазначеного сюжету, безсумнівно важливого самого по собі, не вирішує проблему збереження історичної пам'яті про Кобзаря в українському національному русі рубежу XIX–XX ст. Тому представлена стаття і ставить на меті заповнити цю лакуну на основі спеціального вивчення документальних та наративних джерел й опанування досягнень сучасної історіографії. Дана розвідка є продовженням попередніх статей автора із зазначеної проблематики [24; 25].

Тож перейдемо від постановки проблеми до її розв'язання. У 90-х рр. XIX ст. збереження історичної пам'яті про Т. Г. Шевченка продовжувало бути важливим напрямом діяльності діячів Київської Старої громади. Силами київських громадівців ще у 1880-х рр. було впорядковано Шевченкову могилу у Каневі. Невипадково, як згадував М. С. Кононенко, Б. Д. Грінченко величав старогромадівців «Хранителями гроба Шевченкового» [15, с. 147]. У вересні 1890 р. М. М. Коцюбинський, який щойно побував у Каневі і поділився сво-

їми враженнями у коротенькій замітці «Шевченкова могила», засвідчивши, що це святе для українства місце в той час було належним чином доглянуто [16, с. 312–314].

Упорядкування могили Кобзаря було справою не тільки київських громадівців. Так, починаючи з 1882 р. і до 1898 р. цим святим місцем для свідомих українців опікувався й відомий діяч Харківської української громади В. Гнилосиров. Цей послідовний прихильник Т. Г. Шевченка стежив не тільки за станом самої могили, а й хатинки біля неї, здійснював постійні виплати за роботи І. Ядловському. Наприклад, нотатки харківського громадівця стосовно упорядкування могили Т. Г. Шевченка показують, що в 1891 р. займалися виправленням сходів на могилу, в 1894 р. – лагодили дах та саму хату, а в 1898 р. виникла потреба поправити огорожу могили [12].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. могила Т. Г. Шевченка зусиллями українських громадівців утвердилася в якості сакрального місця для свідомих українців, яке відігравало ідейно формуючу, консолідуючу світоглядну роль. Напевно, не випадково саме на Чернечій горі влітку 1891 р. харківськими студентами М. Базькевичем, М. Байздренком, І. Липою та випускником Київського університету св. Володимира В. Боровиком було започатковано таємну організацію «свідомих молодих українців» – Братства тарасівців. Уже самою назвою «тарасівці» вказували на органічний зв'язок власного ідейного «Я» з постаттю Кобзаря [30, с. 16].

Із 1896 р. відвідування свідомими українцями могили Кобзаря фіксується у рукописних матеріалах «Книги вражень відвідувачів могили Тараса Шевченка», перша з яких охоплювала період від 1896 р. до 1902 р. Це цінне першоджерело, досліджене С. А. Брижицькою, яка здійснила контекст-аналіз 832 записів, із яких 75 дозволяють ідентифікувати особу. Джерело складалося з 124 аркушів і включало записи, розписки, начерки, вірші та малюнки олівцем. Записи «Книги вражень...» є важливим свідченням становлення української національної ідентичності.

Записуючи свої враження, відвідувачі могили Кобзаря найчастіше (30 разів) зверталися до нього як до духовного «батька» української національної спільноти. Характерно, що ця тенденція зберігалася і в наступні роки, що простежується за «Книгою вражень відвідувачів могили Тараса Шевченка 1904–1906 років». Інколи зустрічалися й інші національні маркери, такі як «кобзар» і «співець». Вони теж віддзеркалювали належність його до українського світобачення, української духовності. В цьому ж ключі слід розуміти й підписи відвідувачів, які визначали себе як «українці», хоча вживали і крайові самоназви, наприклад «полтавці», «черкасці» тощо. Все це свідчило про утвердження їхнього українського самоусвідомлення [1, с. 118, 119, 122, 124].

Записи «Книги вражень...» другої половини 1890-х рр. – початку 1900 рр. свідчать про стійкий інтерес до постаті Кобзаря. Так, за даними С. А. Брижицької, у 1897 р. було зафіксовано 124 записи, у 1898 р. – 156, 1899 р. – 153, 1901 р. – 136. Зафіксований в 1900 р. лише один запис, а в 1902 р. 17 записів слід поєднувати з 243 записами без зазначення року [1, с. 122]. Але навіть у сукупності з такими записами помітне деяке зменшення відвідувачів, що можна пов'язати із загальним ускладненням обстановки у країні, зумовленим світовою економічною кризою, посиленням соціально-політичної нестабільності.

Як свідчать записи «Книги вражень...», на рубежі XIX–XX ст. могили Кобзаря відвідали такі видатні репрезентанти української національної спільноти, як О. Барвінський, М. Біляшівський, О. і А. Біляшівські, Я. Гулак-Артемівський, О. Кобилянська, родина М. Л. Кропивницького, А. Левицький, родина і сам М. В. Лисенко, С. Смаль-Стоцький. 11 червня 1901 р. колективний запис залишили В. Дурдуківський, С. Єфремов та Ф. Матушевський. Могили Т. Г. Шевченка відвідували учителі, письменники, військові, вчені, працівники творчих професій, селяни, учні духовних закладів [1, с. 122].

С. Єкельчик встановив, що видатний український композитор і водночас діяч національного руху М. В. Лисенко відвідував Шевченкову могилу 5 червня 1897 р., 6 серпня 1898 р. і надалі майже щоліта. Разом з ним та його родиною на Чернечій горі прагнули побувати Старицькі, Косачі, інші представники української інтелігенції та студентства. Таким чином утворювалася достатньо велика група патріотично налаштованих учасників відвідування могили Кобзаря, яка пливла до Канева на орендованому пароплаві, співаючи українських пісень на Шевченкові поезії. На Чернечій горі всі вони в повній тиші увічнювали пам'ять великого українського поета і мислителя. Такий ритуал повторювався із року в рік [6, с. 69–70].

12 червня 1898 р. подорож по Дніпру в Канів на могилу Т. Г. Шевченка здійснила родина М. Л. Кропивницького, яка вельми шанувала Кобзаря. На могилі великого українського поета і мислителя М. Л. Кропивницький промовив кілька зворушливих слів, а потім із натхненням читав «Думи мої, думи» та інші твори Т. Г. Шевченка. Ця подорож справила «найсильніше враження» на сина талановитого драматурга – В. М. Кропивницького [17, с. 42, 53].

У середовищі молодого покоління українських діячів визріла ідея надати відвідуванню могили Кобзаря «глибоко просвітницького характеру». Так, Ф. Матушевський запропонував увічнити пам'ять Кобзаря, поставивши на Чернечій горі пам'ятник і заснувавши при ньому музей та книгарню [6, с. 71].

Виявом шанобливого ставлення до постаті Т. Г. Шевченка, прагненням зберегти пам'ять про нього стало розміщення портретів Коб-

заря у житлових приміщеннях українських національно-культурних діячів. Так, наприклад, С. О. Єфремов залишив спомини про те, що у світлиці власного будинку О. Я. Кониського на Бібіковському бульварі в Києві висіли портрети архієпископа Георгія (Юрія) Кониського, Тараса Шевченка та Юрія Федьковича. Безсумнівно, наявність зазначених портретів, у тому числі Кобзаря, мало своє виховне значення, особливо з погляду того, що в помешкання українського діяча «учащала переважно молодь» [9, с. 116–117].

Життям і творчістю Т. Г. Шевченка завжди цікавилися в родині корифея українського драматичного театру М. Л. Кропивницького. В будинку на сімейному хуторі «Затишок», розташованому за 120 верств від Харкова і за 20 верств від Куп'янська, було виставлено кілька різних портретів та скульптур великого поета. У залі господи Кропивницьких стояв великий гіпсовий бюст Кобзаря і висів чудово виконаний портрет Т. Г. Шевченка у шапці і з бородою, що привертала увагу відвідувачів оселі. Все це для сім'ї Кропивницьких було вельми органічним. Адже «Кобзар» Т. Г. Шевченка став для М. Л. Кропивницького «своєрідним євангелієм». Його ж дружина – Надія Василівна – теж дуже любила цього неперевершеного майстра українського слова [17, с. 23, 77].

Такі ж згадки містяться у спогадах українського художника М. І. Жука, який на початку осені 1904 р. познайомився з відомим українським письменником І. С. Нечуєм-Левицьким і, прагнучи намалювати його портрет, зайшов до його оселі на Пушкінській вулиці у Києві. Відвідувач відразу помітив великий портрет Т. Г. Шевченка роботи російського передвижника І. М. Крамського, який висів у кімнаті поміж двома вікнами [11, с. 100–101]. Безперечно, це був знаковий елемент оселі письменника-народолюбця. І справа не тільки у формі, а й глибокому змісті Шевченкового світогляду, котрий мав величезний вплив на його творчість. Адже, як писав Є. М. Кротевич про І. С. Нечуя-Левицького, «справді, тільки людина, вихована на ідеалах Шевченка, могла написати такий видатний твір про непримиренного бунтаря-селянина, як «Микола Джеря» [18, с. 98].

На рубежі XIX–XX ст. діячі українського національного руху приступили до системного вивчення життя та діяльності Т. Г. Шевченка. Особлива роль у цій важливій справі, яка сприяла збереженню історичної пам'яті про Кобзаря, належала відомому київському громадівцю О. Я. Кониському. Життя Т. Г. Шевченка завжди цікавило Олександра Яковича «до високого ступня», хоча лише трансформація у Львові Літературного товариства імені Шевченка на Наукове товариства імені Шевченка у 1892 р., до чого він мав безпосередню причетність, спонукало його взятися за біографію великого поета-народолюбця [14, с. 24].

Працюючи над життєписом Кобзаря, О. Я. Кониський залучав до читання своєї праці молодих українських діячів. Згадку про це залишив М. С. Грушевський, який у своєму «Щоденнику» від 27 квітня 1892 р. зробив запис про читання у О. Я. Кониського життєпису Т. Г. Шевченка. Це не видається випадковим. Адже 25 лютого 1892 р. М. С. Грушевський записав у «Щоденнику» факт своїх відвідин Архангельської церкви з метою «помолитися за Тараса». В цьому ж ряді щоденникових записів майбутнього видатного українського вченого, громадського й державного діяча знаходимо і згадку від 15 червня 1892 р., коли він читав Т. Г. Шевченка [4, с. 164, 155, 172].

Ім'я Козбзаря як знакової постаті українства було актуалізовано О. Я. Кониським улітку 1894 р., коли в київському помешканні М. С. Грушевського відбувся банкет після успішного захисту молодим ученим магістерської дисертації в Університеті св. Володимира. У присутності численних гостей, а це кілька десятків осіб, О. Я. Кониський виступив з ефектною промовою, основний зміст якої дають можливість відновити спомины С. О. Єфремова та О. Г. Лотоцького. За згадками С. О. Єфремова, О. Я. Кониський наголосив на тому, що в університетській залі на диспуті з приводу магістерської дисертації М. С. Грушевського уявно побачив дві постаті: «...геніального співця України Шевченка та його коронованого ворога Миколу І: заступників двох непримиренних світів, ворогів до останніх фібр своїх».

Надалі у своєму натхненному виступі О. Я. Кониський вів про місію М. С. Грушевського утверджувати «справжню, непідкупну науку», яку вважав «найбільшою погрозою для тиранії та деспотства». На думку оратора, правда в науці будуватиме правду життя, і цей процес приведе до розвалу мурів «самодержавних ієрихонів» і утвердження Шевченкової мрії-надії, до відродження України. Пророчо звучали його слова про «повну перемогу національної ідеї над супротивними заходами» [10, с. 391–392].

Цікаві деталі цієї ж промови О. Я. Кониського пригадував і О. Г. Лотоцький, який звернув увагу на слова оратора, що покаране царем Миколою І ім'я Кобзаря «промовляється тепер з повагою, як ім'я патрона наукової установи, а університетська колегія вінчає науковим титулом українця, що пройнятий тими самими національними українськими ідеалами, які вперше так виразно виявив Шевченко» [21, с. 183–184].

Тим часом робота О. Я. Кониського над життєписом Кобзаря тривала. У листі до М. С. Грушевського від 12 грудня (30 листопада) 1894 р. він писав: «Я дбав про те, щоб до нашого столітнього ювілею був виданий увесь Шевченко на нашій мові, щоб була його життєпись, хоч така, як я спроможне скласти, коли ніхто кращої не дає...» [20, с. 87].

О. Я. Кониський прагнув популяризувати постать Т. Г. Шевченка в різних регіонах. Так, з його листа до М. С. Грушевського від 15 (3) березня 1896 р. дізнаємося, що Олександр Якович направив замітку «Памяти Т. Г. Шевченка» щодо роковин українського поета, написавши «обережно, але з вогнем», в редакцію «Крымского Вестника». Севастопольці з інтересом прочитали замітку О. Я. Кониського, а 24 лютого 1896 р. опублікували її. Наступного дня в місцевому соборі севастопольці справили справді урочисту панахиду, затим поминки. Звістку про ці події телеграфно подали до «Нового времени», де її розмістили на примітному місці. До О. Я. Кониського севастопольці теж написали гуртову телеграму, написавши текст українською мовою. В ній вони щиро дякували українському народолюбцю «за теплі слова про батька українського слова Тараса...». Окрім того, постать Т. Г. Шевченка була пом'янута в Сімферополі і в Ялті [20, с. 128–129].

На думку О. Я. Кониського, потрібно було б зібрати звістки про всі відозви і промови, які були зроблені в Росії і в Австрії в Шевченкові роковини того 1896 р., систематизувати їх і видати в «Записках Наукового товариства імені Шевченка». Таку пропозицію український народолюбець давно вже висував київським однодумцям, хоча вони не змогли реалізувати цей задум за браком часу [20, с. 132].

У 1896 р. за ініціативи О. Я. Кониського в Києві було започатковано українське видавництво, яке згодом дістало назву «Вік». Його активними співробітниками були переважно представники студентської громадської молоді, зокрема В. М. Доманицький, С. О. Єфремов, О. Г. Лотоцький та ін. Українське видавництво випускало у світ і твори Т. Г. Шевченка [7, с. 171–172].

Упродовж майже п'яти років О. Я. Кониський не шкодував ані часу, ані сил, ані коштів задля збирання матеріалів для біографії Т. Г. Шевченка. Про захопленість українського народолюбця цією працею свідчить його лист до М. С. Грушевського від 28 (16) лютого 1897 р., де, зокрема, йшлося: «Біографію Шевченкову я охоче перегляну, бо чимало дечого треба полагодити і додати». О. Я. Кониський постійно поповнював свою працю новими звістками про народного поета, які черпав із різних джерел. Працюючи над книжкою, він вносив зміни і до плану біографії Т. Г. Шевченка [20, с. 150, 152–153]. У результаті з'явилася праця, яка охопила «ціле життя многострадального поета».

У 1898 р. до 25-річного ювілею Літературного товариства ім. Шевченка О. Я. Кониський погодився на пропозицію НТШ написати «суцільну біографію Шевченка». Це видання увічнювало пам'ять, кажучи словами біографа великого поета, «дійсного родоначальника нашої літератури, яко сили національно-культурної; оновителя нашого слова і покажчика поступового шляху в сфері національних і гуманно-демократичних ідей».

О. Я. Кониський цілком критично сприймав свій допис, який скромно назвав «хронікою Шевченкового життя». Важливо, що біограф Кобзаря націлював своїх послідовників на творення максимально повного життєпису Т. Г. Шевченка, який би розкрив усі сторони «художника, поета, українця і чоловіка» [14, с. 24–25].

Попри певні першоджерельні та проблемно-тематичні лакуни, праця О. Я. Кониського «Тарас Шевченко-Грушівський : Хроніка його життя» стала етапом в осягненні біографії великого українського поета, а белетризована форма викладу сприяла долученню до її вивчення ширшого кола читачів, подальшій популяризації імені Тараса Шевченка. Високо оцінюючи цю працю, М. С. Грушевський зазначав, що «вона, певно, довго ще буде підставовою працею про Шевченка» [3, с. 232].

У 1898 р. книга О. Я. Кониського «Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя» вийшла у світ у Львові. Однак це видання, за визначенням Санкт-Петербурзького цензурного комітету, написане «в українофильском духе» і мало бути заборонене до розповсюдження в Росії. Саме така пропозиція надійшла від столичної цензурної установи на розгляд Головного управління у справах друку 6 червня 1898 р. [29, с. 280].

Важливим засобом збереження історичної пам'яті про Т. Г. Шевченка діячі українського національного руху вважали Шевченківські роковини, у ході яких відмічали дні народження і смерті великого поета й мислителя. Щоправда, карально-охоронні органи царської влади намагалися перешкодити такій традиції. Так, у 1891 р. начальник Київського губернського жандармського управління генерал В. Д. Новицький запросив на аудієнцію до своєї установи київського громадівеця, колишнього учителя С. М. Кулябка, який щойно виступив із клопотанням щодо дозволу на організацію в одному із громадських залів Києва зборів поціновувачів поета Т. Г. Шевченка у зв'язку з його 30-річчям із дня смерті та 77-річницею від дня народження. У ході бесіди, що тривала понад годину, жандармський генерал переконався, що його відвідувач – «безумовно, людина шкідливого напрямку», а відтак не надав йому права на проведення Шевченківського зібрання [34, арк. 1–2].

Утім, у подальшому, в 1890-х рр. історична пам'ять про Кобзаря підтримувалася на Шевченкових роковинах, які все ж таки вдавалося проводити київським громадівецям різних поколінь. Упродовж років святкування Шевченкових роковин традиційно відбувалося в помешканні М. В. Лисенка у Києві, де збиралося до 50 осіб. Лише в 1895 р., після утворення за активної участі М. В. Лисенка та родин Старицьких і Косачів Літературно-артистичного товариства, центр організації Шевченкового свята перемістився [21, с. 190]. До складу правлін-

ня товариства увійшли відомі українські діячі, зокрема О. П. Косач, М. В. Лисенко, М. П. Старицький, І. М. Стешенко та ін. У діяльності товариства, поряд із концертами, літературними зібраннями, помітне місце посіли Шевченківські вечори, особливу роль в організації яких відіграв М. В. Лисенко [27, с. 775].

Український письменник і драматург Є. М. Кротевич згадував, що Літературно-артистичне товариство збиралось у просторому залі на Рогнединській вул. Опісля якоїсь доповіді співав хор М. В. Лисенка, на невеликій естраді тривали виступи, а затим виступав з декламаціями М. П. Старицький. Чудовий читець так запалював переповнену молоддю залу, що слухачі навіть забували попередження «не робити гучних оплесків, щоб не зірвала вечора поліція». М. П. Старицький неперевершено декламував Шевченкові твори, особливо такі, як «Гамалія», «Гус» і «Чернець». З не меншим захопленням українська молодь зустрічала й читання його власних поезій [19, с. 105].

Київські старогромадівці 1890-х рр. розвивали українське національне культурництво, започатковуючи й беручи активну участь у складі різноманітних гуртків та товариств. Так, з осені 1891–1892 рр. у середовищі української молоді Києва утворився великий літературний гурток, який систематично збирався у М. В. Лисенка, М. П. Старицького, О. П. Косач (Олена Пчілка) та ін. До складу гуртка вступили молоді громадівці й «тарасівці», зокрема В. Г. Боровик, М. С. Кононенко, А. П. Кучинський, М. І. Міхновський, О. Романова, І. М. Стешенко, Є. К. Тимченко, О. О. Тулуб, О. Г. Черняхівський, В. М. Шемет та ін.

На зібрання української студентської молоді, які супроводжувалися читанням рефератів про Т. Г. Шевченка, уривків з його віршів, товариськими вечірками, приходили В. Б. Антонович, М. В. Ковалевський, О. Я. Кониський, О. П. Косач (Олена Пчілка), М. В. Лисенко, В. П. Науменко, І. С. Нечуй-Левицький, Т. Р. Рильський і М. П. Старицький. Учасники цієї літературної громадки, яка для своїх сходин використовувала помешкання М. В. Лисенка та М. П. Старицького, здебільшого обговорювали літературні твори, мовні питання, хоча не обходилося і без «політики». Одного разу предметом обговорення стала заборона панахиди на могилі Т. Г. Шевченка, що набуло широкого негативного розголосу. Адже подорож на могилу Кобзаря стала своєрідним паломництвом, яке супроводжувалося єднанням молоді, декламаціями, промовами, панахидами.

У помешканні українського поета, публіциста, громадського і політичного діяча С. П. Шелухіна учасники гуртка обговорювали, як реагувати на акт царського уряду. Прикметно, що під час обговорення частина молоді виявляла схильність до радикального опору поліції.

Траплялося й так, що засідання відбувалися і в інших місцях. Одного разу учасники зібралися в помешканні церковної школи на Солом'янці, де учителював учасник семінарської громади К. Волков. На тих Шевченкових роковинах із промовою виступали М. І. Міхновський та український діяч з Галичини К. Студинський [21, с. 211–212; 26, с. 804–805, 807].

У 1896 р. Шевченкові роковини проводилися спільно діячами Київської Старої та Молодшої студентської громад за участю кількох десятків осіб. У великій залі господи В. Б. Антоновича урочистий вечір розпочався з реферату про Т. Г. Шевченка, проголошеного молодим учителем А. П. Кучинським. Затим свій вірш «Ні, не вмер ще ти, батьку Тарасе» декламував студент Київського університету Глокке. У ході вечора громадівці співали, а за вечерею виголошували промови. Серед промовців були син В. Б. Антоновича Дмитро, К. П. Михальчук, О. О. Андрієвський та ін. [10, с. 394–395].

За спогадами О. Г. Лотоцького, Шевченківські роковини влаштовували й учасники Семінарської громади, які проводилися у просторому помешканні родини В. Н. Вовка-Карачевського. Очільником цього молодіжного українського осередка був Л. П. Скочковський, а активними учасниками Т. Добрянський, М. Крамаренко, С. Кедреновський, О. Лотоцький, І. Руденко та ін. На одній з таких роковин на початку 1890-х рр. О. Г. Лотоцький прочитав реферат «Політично-суспільні ідеали Т. Шевченка». Почесними гостями на цьому заході були В. Б. Антонович, М. С. Грушевський, О. Я. Кониський, І. С. Левицький, К. М. Михальчук, В. Ф. Симиренко та ін. [21, с. 50, 53, 62].

Щорічні Шевченкові вечірки київських громадян, за словами С. О. Єфремова, «оберталися в гучні національні маніфестації». Вони часто супроводжувалися цікавими рефератами О. Я. Кониського, який ретельно вивчав біографію Кобзаря. Наприкінці 1890-х рр., окрім вечірок, київські громадівці проводили й панахиди по Шевченку, які відбувалися прилюдно в Софійському соборі. Про це публікувалися оповістки навіть у газетах.

Як стверджував С. О. Єфремов зі слів М. С. Грушевського, у 1900 р. після завершення панахиди в Софійському соборі відбувся навіть банкет у готелі «Древняя Русь» за участю кількох десятків учасників, що супроводжувався промовами присутніх. За споминами О. Г. Лотоцького, який теж свідчив про ці події, після панахиди у «Літературно-артистичному товаристві» відбувся урочистий літературний вечір, під час якого присутні слухали реферат О. Я. Кониського, декламування М. П. Старицького та відповідні співи. Урочисту традицію Шевченкових панахид у Софійському соборі було відновлено завдяки прагненням діячів Київської Старої громади [10, с. 436–437; 21, с. 160, 164–165].

О. Я. Кониський був багаторазовим учасником Шевченкових вечірок пам'яті. Не випадково він увводив цей сюжет і у свої твори. Так, в оповіданні «Павло Бодько» українолюбець доктор Перебендя спілкувався зі своїм пацієнтом, однодумцем Павлом Бодьком, лікуючи його від хвороби, що трапилася з ним після вечірки на честь поета Т. Г. Шевченка. Звичайно такий сюжет не сподобався Петербурзькому цензорському комітету, який у своєму висновку від 11 березня 1902 р. ухвалив вилучення з п'ятого тому Повного зібрання творів О. Я. Кониського трьох оповідань з «українофільською тенденцією», серед яких і «Павло Бодько» [29, с. 302, 303].

У 1890-х рр. проведення Шевченкових роковин було далеко не завжди «безхмарним». Так, той же С. О. Єфремов згадував, що одного разу поліція напала на Шевченківський захід, і учасники пам'ятних роковин «мусіли розбігтися, хто куди втрапив» [8, с. 431]. Про факт набігу жандармів та поліції на вечірку, присвячену Шевченковим роковинам, згадувала й Л. М. Старицька. За її даними, Г. П. Житецький, В. І. Самійленко та деякі інші учасники молодого літературного гуртка з конспіративних міркувань вирішили найняти за 20 крб за місяць одноповерховий будиночок у відлюдному місці, щоб провести там бучні Шевченкові роковини. Однак, не встигла українська молодь, котра зібралася на вечірку, дослухати реферат, як до кімнати увійшли жандарми з поліцейськими, які переписали всіх присутніх. За два дні учасники Шевченкових роковин почали отримувати повістки до жандармського управління [26, с. 128].

У 1890-х рр. активну діяльність проводила Чернігівська українська громада, учасники якої вели боротьбу з царською цензурою щодо шевченкових творів. Так, у 1894 р. український громадivecь, видавець І. Л. Шраг звернувся з проханням до Київського окремого цензора Б. М. Юзефовича з викладом юридично обґрунтованих підстав для скасування заборони на видання двох збірок оповідань, віршів і казок українських авторів, серед яких згадувалися вірші Т. Г. Шевченка з численних попередніх видань «Кобзаря» [29, с. 264–265].

Чернігівська українська громада влаштовувала щорічні Шевченкові роковини. Відбувалися вони у приватних оселях, найчастіше у С. В. Василівського. Місце розташування його помешкання на досить глухій вулиці Чернігова цілком влаштовувало громадівців з конспіративних міркувань. У зазначених заходах брали участь по кілька десятків осіб. На чернігівських Шевченкових роковинах не було хорових співів, натомість траплялися сольні співочі виступи та поетичні декламації. Головний зміст роковин складали реферати і не тільки про Кобзаря, а з різних тем. Наприклад, учасник тодішньої Чернігівської української громади спеціально писав такі реферати, як «Було,

є, буде» і «Нова сім'я». Один із засновників цієї громади 1890-х рр. І. Л. Шраг зазвичай виступав із рефератами про український національний рух за минулий рік в Україні Наддніпрянській, Надністрянській та в Америці [2, с. 485].

Цікавим був перебіг Шевченкових роковин у Чернігові 1895 або 1896 рр. Тоді в господі С. В. Василівського чотири десятки громадянців поважного й молодого віку згадували «незлим тихим словом» Т. Г. Шевченка. Присутні уважно слухали І. Л. Шрага, який виступив з рефератом про український національний рух за минулий рік у соборній Україні. Затим О. О. Русов зачитав витяги з останньої книжки «Киевской Старини» про допити Т. Г. Шевченка під час слідства й загострив увагу присутніх на необхідності шанувати його пам'ять. При цьому оратор запропонував заснувати в Чернігові «Комитет грамотности имени Тараса Григорьевича Шевченка». Характерно, що напередодні такі комітети були ліквідовані царською владою в Санкт-Петербурзі й Москві через неблагонадійність, а тому пропозиція О. О. Русова була зустрінута неоднозначно. Адже, якби такий комітет дозволили в Чернігові, чи не означало це, що він мав бути «благонадійним». Водночас, як слід розуміти слова Олександра Олександровича напередодні цих Шевченкових днів: «Не такими роковинами годиться шанувати Шевченка, а революцією» [2, с. 486].

Пропозиція О. О. Русова спричинила початок дискусії, до якої долучилися Б. Д. Грінченко, С. І. Лисенко і І. Л. Шраг. Внаслідок обміну думками громада доручила провести подальшу дискусію І. Л. Шрагові та Б. Д. Грінченкові. На черговому засіданні громади, яке відбувалося в господі Іванова, виступали діячі ліберального спрямування, зокрема сам господар С. І. Лисенко та лідер чернігівських лібералів В. М. Хижняков. Їхнім опонентом був український діяч національно-демократичного спрямування Б. Д. Грінченко, який переконував, що українському народові потрібна школа і книга рідною мовою. Це викликало бурхливе несприйняття з боку В. М. Хижнякова, який тричі вигукнув: «Мракобесие! Мракобесие! Мракобесие!». На цьому дискусія не припинилася.

Нове зібрання громадянців розпочалося із заслуховування реферату Б. Д. Грінченка «Яка тепер народня школа на Україні», що носив викривальний характер стосовно політики царизму в галузі освіти. Проте аргументи українського народолюбця не переконали чернігівських лібералів, які незабаром зробили все від них залежне, щоб «поховати» справу із заснуванням чернігівського «Комитета Грамотности» [2, с. 486–487]. Як бачимо, ця історія цікава з того погляду, як наприкінці XIX ст. Шевченкові роковини могли зумовити громадські слухання, нехай неофіційні, з актуальних проблем українського життя.

Помітна роль Б. Д. Грінченка на Шевченкових роковинах у Чернігові була цілком невинною, бо він належав до палких прихильників Кобзаря. Саме він опікувався Шевченківським відділом унікальної музейної колекції померлого В. В. Тарновського, яку переправив до Чернігова. Тут він, зокрема, впорядковував каталог Шевченківського відділу, який, на його думку, був «старий і значно неповний». Так, у листі до А. Кримського від 22 березня 1900 р. Б. Д. Грінченко писав із Чернігова: «Складаю каталог Музею В. Тарновського (гравюри та інші малюнки Шевченка, рукописи)». Ця евристична діяльність сприяла збереженню історичної пам'яті про діяльність Кобзаря [5, с. 114, 290, 295].

Спогади М. Ф. Чернявського підтверджують, що до Шевченківських реліквій Б. Д. Грінченко ставився з надзвичайною увагою. Шевченківський відділ містився тоді в Чернігівській міській управі, і він з глибоким і свідомим пієтизмом показав колекцію унікальних речей М. Ф. Чернявському. Поміж Шевченкових речей були картини і малюнки олійними фарбами й акварелями, рукопис щоденника російською мовою, перше видання «Кобзаря» й «Гайдамаків» з авторськими поправками для другого видання. Не менший інтерес викликали Шевченків каламар і пера, порожня фляжка, телеграма полтавських земляків, направлена в день його ангела. Стосовно кожної речі, яку показував Б. Д. Грінченко, він давав пояснення. Цікава екскурсія у світ речей Кобзаря завершилася розмовою про життєпис Т. Г. Шевченка, написаний О. Я. Кониським. Б. Д. Грінченко високо оцінив цю працю як «збірку фактичного біографічного матеріалу» [35, с. 174–175].

Шевченківські роковини нелегально, а згодом і легально щорічно влаштовували діячі Одеської української громади. Як установив А. М. Катренко, листи одеського громадівця М. Ф. Комарова до різних осіб періоду 1880–1890-х рр. свідчили про те, що у полі його уваги було впорядкування могили Т. Г. Шевченка, видання й розповсюдження творів Кобзаря, видання біографії великого українського поета, допомога його родичам тощо [13, с. 121].

У 1890-х рр. діячі Одеської української громади неодноразово відзначали Шевченківські роковини. Так, у березні 1894 р. М. Ф. Комаров сповіщав Б. Д. Грінченка про проведення Тарасового вечора, на якому в присутності численних учасників було прочитано цікавий реферат про Кобзаря. Тоді ж вийшов у світ № 8 журналу місцевої громади «По морю и суше», присвячений Т. Г. Шевченку. Черговий шевченківський вечір відбувся 26 лютого 1895 р. Під час заходу присутні були ознайомлені з біографією великого українського поета, його віршами, а також музичними творами М. В. Лисенка, П. І. Ніщинського тощо. М. Ф. Комаров та його однодумці-громадівці 6 березня 1896 р.

організували Шевченківське свято в народній аудиторії. На вечорі пам'яті Кобзаря йшлося про український народ, українську мову, про козацьку кров у Чорному морі, на якому стоїть Одеса, а найбільше – про Т. Г. Шевченка [13, с. 121–122]. Всі ці заходи не тільки зберігали історичну пам'ять про Кобзаря, а й згуртовували українців Одеси.

Від початку 1890-х рр. Шевченківською тематикою продовжували цікавитися діячі українського національного руху в Харкові. У квітні 1892 р. до міста із Чернігівської губернії переїхав відомий український громадський діяч О. О. Русов. Поряд із ним проводила активну громадську діяльність його дружина і вірна соратниця С. Ф. Русова. Навколо подружжя Русових об'єдналася Стара Харківська громада, до складу якої входили С. С. Левандовський, Л. В. Падалка, Я. Я. Трутовський та ін. Зі старогромадівцями підтримували зв'язок учасники Харківської молодшої громади, яку було засновано І. Л. Липою та М. М. Яценком [32, арк. 68; 31, арк. 36].

Таємні сходи відбувалися на квартирі подружжя Русових, куди приходили як старогромадівці, так і тарасівці й молодогромадівці, зокрема М. І. Кисельов, І. Л. Липа, В. П. Степаненко, М. О. Ширяєв, І. І. Якимовський, М. М. Яценко та ін. Учасники цих зібрань проводили Шевченківські роковини, читали реферати про Т. Г. Шевченка, М. П. Драгоманова тощо. Відомо, що реферати про Т. Г. Шевченка читала С. Ф. Русова [13, с. 164; 23, с. 59].

У 1893 р. під час Тарасових роковин у Харкові тарасівці заслухали програмний документ «PROFESSION DE FOI молодих українців». У ньому задекларовано ідею культурно-національного відродження українців як «самостійної окремої нації», що було співзвучно з ідеалами «генія і апостола слова Тараса» [30, с. 16, 19].

Утім, чи були харківські тарасівці прихильниками ідеї української незалежності? На наш погляд, ці молоді діячі прямували до цієї ідеї, яка починала кристалізуватися у їхньому світогляді. Адже у програмному документі прямо зазначено: «Україна була, єсть і буде завжди окремою нацією». Водночас текст прийнятого «PROFESSION DE FOI молодих українців» свідчить, що його автори були й послідовниками ідей «повної автономії всіх народів», «цілковитими прихильниками до федеративного ладу в тих державах, з якими з'єднана українська земля» [30, с. 17, 18, 22].

Про першорядність постаті Т. Г. Шевченка у світогляді тарасівців свідчить і статут їхньої політичної організації. Як встановив С. О. Наумов на основі слідчих документів, у статуті «Братства тарасівців» були такі пункти, як святкування днів, пов'язаних із видатними подіями в історії України (на наш погляд, до таких подій, безперечно, належали Шевченківські роковини) видання для народу творів Т. Г. Шевченка й Г. Ф. Квітки-Основ'яненка та ін. [22, с. 41].

Харківські українці прагнули до розширення свого впливу на периферії. Так, харківський молодогромадivecь В. П. Степаненко підтримував зв'язок з учасницею українського гуртка в Олександрії Єлисаветградського повіту Херсонської губернії Г. В. Хіхлін-Мальською, з якою познайомився на великій майвці в околицях Кременчука в 1892 р. Ще восени 1892 р. він запросив цю молоду прихильницю української справи на Шевченківські роковини до Харкова, але Г. В. Хіхлін-Мальська листовно відповіла відмовою, бо відзначення таких же Шевченківських роковин було вже заплановано в Олександрії. Це свідчило про те, що в Олександрійському українському гуртку, до складу якого входили бухгалтер М. Ф. Косюра, його дружина Н. Є. Косюра, земський лікар І. Н. Кузубов та його дружина, земський лікар О. Нікольський, земський агрономічний наглядач М. Васко, Я. Х. Зерницький, Г. В. Хіхлін-Мальська та ін., проводилася плано-мірна робота. Гуртківці, яких об'єднувала любов до України, збиралися двічі на тиждень, читали, обговорювали та розповсюджували нелегальну літературу, яку отримували з Києва та Одеси, робили усні повідомлення тощо. Збереження пам'яті про Кобзаря – один із таких засобів [33, арк. 16, 18, 19, 19 зв., 22, 28, 31 зв., 33 зв., 34, 132; 31, арк. 37 зв.].

Напевно, за допомогою харківських українців М. В. Левитський, колишній студент Харківського університету, а нині присяжний повірений з Єлисаветграда, доправив до Олександрії близько однієї тисячі брошур «Наймичка» Т. Г. Шевченка. Як видно з листа Н. А. Якубовського до Г. В. Хіхлін-Мальської від 15 січня 1893 р., «відчайдушний українофіл» М. В. Левитський залишив в Олександрії близько 300 екземплярів видання. Майже всі ці примірники він передав керівнику українського гуртка М. Ф. Косюрі, а кілька екземплярів місцевому нотарю А. Ф. Якубовському та його сину Нестору. Решту транспорту було доставлено М. В. Левитським до Єлисаветграда. Як зізнавався сам Микола Васильович: «Є великий попит на малоруські книжки для народного читання» [33, арк. 29, 240].

В. П. Степаненко просив Г. В. Хіхлін-Мальську про те, щоб вона збрала серед осіб, люблячих українську літературу, гроші для видання окремими брошурами Шевченківських творів – «Катерина» та «Гайдамаки». Цей намір не вдалося здійснити, хоча сам по собі він симптоматичний, бо В. П. Степаненко був переконаним прихильником Кобзаря і вважав, що молодим людям слід піднятися «на Тарасову гору», тобто, напевно набратися мудрості в українського інтелектуального генія.

У квітні 1893 р. Г. В. Хіхлін-Мальська відвідала Харків, де бачилася з В. П. Степаненком. У листі до Н. Лебідь вона ділилася тим, що зі своїм харківським ідейним однодумцем у неї «багато одна-

кових думок і гадок є». «У нас була одна думка, – писала, зокрема, Г. В. Хіхлін-Мальська, – працювати на рідному полі України, освічувати якими тільки можна способами темний, чорний нарід...» [33, арк. 28, 34 зв.–35].

11 квітня 1893 р. до Харкова на ім'я В. П. Степаненка прийшов транспорт з нелегальною літературою зі Львова, відправлений О. Франко. Очевидно, з конспіративних міркувань, квитанцію на цей вантаж у вигляді «домашніх речей» вагою 60 кг було передано спочатку І. Л. Липі, затим М. М. Яценко. Врешті-решт отриманням вантажу, на прохання І. Л. Липи, стала займатися С. Ф. Русова, яка доручила це завдання С. С. Левандовському. Останній того дня доставив транспорт на квартиру Я. Я. Трутовського, а звідти частину транспорту перенесли до помешкання Русових. У вантажі було представлено другий том «Кобзаря», забороненого в Росії. 40 примірників цього видання харківські українці відправили до Полтави [23, с. 60].

Проте вищезазначені конспірації не допомогли. Адже жандарми пильно стежили за перевезенням літератури зі Львова і вийшли на слід транспорту. Щоб припинити подальше розповсюдження нелегальної літератури, в ніч на 1 травня 1893 р. поліція здійснила масові труси та арешти у Харкові. Зокрема, в помешканні подружжя Русових та у В. П. Степаненка вилучили друковані українською мовою поезії Т. Г. Шевченка, заборонені в Росії (Женева, 1891). А 1 червня 1893 р. було розпочато дізнання про нелегальні гуртки в Олександрійському та Єлисаветградському повітах Херсонської губернії, внаслідок чого предметом вивчення карально-охоронних органів стала діяльність свідомих українців Олександрії та Єлисаветграда [31, арк. 35, 35 зв.; 32, арк. 94; 33, арк. 1].

У 1897–1898 рр. у Харкові оформилася студентська українська громада, учасниками якої налічувалось близько ста осіб. Серед учасників вирізнялися Д. Антонович, Б. Камінський, О. Коваленко, Ю. Коллар, І. Кухта, Б. Мартос, Л. Мацієвич, М. Русов, Д. Струменко та ін. У лютому 1898 р. студенти-громадівці провели нелегальний вечір, присвячений Т. Г. Шевченку. Учасники заходу прослухали реферат про творчість поета, промови про Кобзаря, співи студентським хором пісень на тексти Т. Г. Шевченка та національний гімн «Ще не вмерла Україна» [13, с. 173].

Про вечір, присвячений пам'яті Т. Г. Шевченка і поета С. Я. Надсона, що відбувся 9 березня 1898 р. у Харкові, сповіщав син корифея українського театру М. Л. Кропивницького Володимир Маркович. За його даними, у концертному відділенні вечора брав участь М. Л. Кропивницький, який читав «Думи мої, думи» і «Чернеця» [17, с. 51–52].

М. Л. Кропивницький брав активну участь у Шевченківських заходах не тільки на Слобожанщині, а і в Центральній Україні. Так,

5 березня 1900 р. він став учасником літературно-музичного вечора, присвяченого Т. Г. Шевченку, в Єлисаветграді [17, с. 61].

За декілька років після започаткування Братства тарасівців, у 1900 р., в Харкові постала Революційна українська партія (РУП), політичним маніфестом якої стала написана М. Міхновським і згодом видана у Львові брошура «Самостійна Україна». Ще до публікації основні положення цього важливого документа пройшли публічну апробацію у виступах автора на святкуванні Шевченкових роковин, які відбулися 19 лютого 1900 р. у Полтаві, а 26 лютого у Харкові. На полтавське зібрання, яке налічувало 60 осіб, крім М. І. Міхновського, із Харкова прибули Д. Антонович та Л. Мацієвич. Промова М. І. Міхновського мала величезний успіх серед присутніх. О. О. Русов зробив спробу опонувати М. І. Міхновському з позицій старогромадівського просвітництва, однак не здобув підтримку молоді. Гучними оплесками зустріли ідею соборної й самостійної України і на Шевченківському вечорі у Харкові. Все це свідчило, що український рух на Наддніпрянщині вступив у політичну стадію свого розвитку [28, с. 105–107].

У «Самостійній Україні», яка незабаром набула першорядності для українського політичного самостійництва, Тарас Шевченко визначався як «первозвісник сучасного політичного українства». Автор цілком слушно зазначав, що Т. Г. Шевченко «своїми стражданнями й смертю освятив шлях боротьби за волю політичну, національну та економічну українського народу». Проте ані його сучасники, ані найближчі наступні покоління не змогли (або не захотіли!) зрозуміти його радикальні думки щодо всебічного визволення українства. Лише за кілька десятиліть потому постала «сучасна молода Україна», яка усвідомила себе безпосереднім спадкоємцем Тараса Шевченка, а не лояльного до царської влади українофільства другої половини XIX ст. Образ Кобзаря став у «молодих українців» міцною ланкою в осягненні багатовікової традиції боротьби українців за волю і державність, яка своїми витоками сягала часів гетьманів Івана Мазепи, Богдана Хмельницького і далі вглиб віків до короля Данила Галицького [30, с. 29, 37, 38].

Отже, вищезазначене дає підстави дійти висновку, що в 1890-х рр. діячі українського національного руху приділяли помітну увагу збереженню історичної пам'яті про геніального поета і національного пророка Т. Г. Шевченка. Прикметно, що діяльність з облаштування й відвідування могили Кобзаря, проведення традиційних Шевченківських роковин, читання й розповсюдження Шевченкових творів здійснювалася як поколінням «старих» українських громадівців, так і молодогромадівцями й тарасівцями. Важливо, що ця робота проводилася не тільки в губернських центрах – у Києві, Чернігові, Харкові, Одесі, Полтаві, – а стала проникати у провінційну глибинку. Свідченням цього стала, наприклад, діяльність українського гуртка в Олександрії. Збере-

ження історичної пам'яті про Кобзаря було важливим виявом становлення української національної ідентичності та свідомості наприкінці XIX ст., коли поряд із національним культурництвом на Наддніпрянщині почав проявляти себе новий український політичний рух.

Бібліографічні посилання

1. **Брижицька С.** «Я не одинокий...» (Національне самоствердження Тараса Шевченка та його вплив на становлення національної ідентичності українців (друга чверть XIX ст. – середина 20-х років XX ст.): моногр. / С. Брижицька. – Черкаси, 2006.
2. **Грінченкова Марія.** Чернігівська українська громада. Спогади / Марія Грінченкова, Аркадій Верзилів // Чернігів і північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали / під ред. акад. Михайла Грушевського. – [К.], 1928. – С. 463–487.
3. **Грушевський Михайло.** Олександр Кониський 18 (30)/VIII 1836 – 29/XI (11/XII) 1900 / Михайло Грушевський // Твори: у 50 т. / видав. рада: Борис Патон – голова [та ін.] ; голов. редкол.: Павло Сохань – голов. ред. [та ін.] – Т. 1. Серія: Суспільно-політичні твори. 1894 – 1907. – Л., 2002. – С. 227–233.
4. **Грушевський М. С.** Щоденник (1888–1894 pp.) / М. С. Грушевський; підгот. до видання, передне слово, упорядкув., комент. і післямова Леоніда Зашкільняка. – К., 1997.
5. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941 pp.): у 2 т. – Т. 1: 1890–1917 / відп. ред. О. Д. Василюк. – К., 2005.
6. **Єкельчик Сергій.** Українофілі. Світ українських патріотів другої половини XIX століття / Сергій Єкельчик. – К., 2010.
7. **Єфремов Сергій.** В тисніх рямцях. Українська книга в 1798–1916 pp. / Сергій Єфремов // Вибране. Статті. Наукові розвідки. Монографії / упорядкув., передмова та примітки Елеонори Соловей. – К., 2002. – С. 152–180.
8. **Єфремов С.** Нескінчена лекція. З споминів про В. Б. Антоновича / С. Єфремов // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. – Т. 1 / упоряд.: Віктор Короткий, Василь Ульяновський. – К., 1997. – С. 430–432.
9. **Єфремов Сергій.** У світлиці Олександра Кониського / Сергій Єфремов // Українські письменники у спогадах сучасників / упорядкув., передмова та приміт. Івана Лисенка: у 2 т. – Т. 1. – К., 2012. – С. 116–119.
10. **Єфремов С. О.** Щоденник (1.01.1895 – 4.02.1896). Про дні минулі (Спогади) (1876 – 1907) / С. О. Єфремов. – К., 2011.
11. **Жук Михайло.** Як я малював Нечуя-Левицького / Михайло Жук // Українські письменники у спогадах сучасників / упорядкування, передмова та примітки Івана Лисенка: у 2 т. – Т. 1. – К., 2012. – С. 100–101.
12. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. Відділ рукописів. – Ф. II, спр. 2174–2182.
13. **Катренко А. М.** Український національний рух XIX ст. – Ч. II. 60–90-ті роки XIX ст.: навч. посібник / А. М. Катренко. – К., 1999.
14. **Кониський О. Я.** Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя / О. Я. Кониський; упорядкув., підгот., тексти, передм., прим., покажч. В. Л. Смілянська. – К., 1991.
15. **Кононенко Мусій.** Спогади / Мусій Кононенко. – Полтава, 1998.
16. **Коцюбинський Михайло.** Шевченкова могила / Михайло Коцюбинський. Твори: у 2 т. – Т. 2: Повісті та оповідання (1907–1912). Статті та нариси. – К., 1988. – С. 312–314.

17. **Кропивницький В. М.** Із сімейної хроніки Марка Кропивницького (Спогади про батька) / В. М. Кропивницький. – К., 1968.

18. **Кротевич Євген.** Іван Семенович Нечуй-Левицький / Євген Кротевич // Українські письменники у спогадах сучасників / упорядкув., передм. та примітки Івана Лисенка: у 2 т. – Т. 1. – К., 2012. – С. 95–100.

19. **Кротевич Євген.** Михайло Петрович Старицький / Євген Кротевич // Українські письменники у спогадах сучасників / упорядкув., передм. та прим. Івана Лисенка: у 2 т. – Т. 1. – К., 2012. – С. 104–107.

20. Листування Михайла Грушевського / ред. Любомир Винар; упоряд. Гаїна Бурлака, Наталка Лисенко. – Т. III. – К.; Н.-Й., 2006. – С. 128–130.

21. **Лотоцький Олександр.** Сторінки минулого: у 3 ч. / Олександр Лотоцький. – Ч. 1. – Варшава, 1932.

22. **Наумов С. О.** Братство тарасівців / С. О. Наумов // Укр. іст. журн. – 1999. – № 5. – С. 36–44.

23. **Наумов С. О.** Братство тарасівців / С. О. Наумов // Укр. іст. журн. – 1999. – № 6. – С. 55–63.

24. **Світленко С. І.** Постать Т. Г. Шевченка в діяльності українських громад Наддніпрянщини 60-х рр. XIX ст. / С. І. Світленко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. / редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Д., 2013. – Вип. 11. – С. 44–57.

25. **Світленко С. І.** Постать Т. Г. Шевченка в діяльності українських громад та гуртків Наддніпрянщини 70–80-х рр. XIX ст. / С. І. Світленко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. / редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Д., 2014. – Вип. 12. – С. 51–70.

26. **Старицька-Черняхівська Людмила.** В. І. Самійленко (Пам'яті товариша) / Людмила Старицька-Черняхівська // Старицька-Черняхівська Людмила. Вибрані твори. Драматичні твори. Проза. Поезія. Мемуари / Людмила Старицька-Черняхівська. – К., 2000. – С. 787–823.

27. **Старицька-Черняхівська Людмила.** Спогади про М. В. Лисенка / Людмила Старицька-Черняхівська // Старицька-Черняхівська Людмила. Вибрані твори. Драматичні твори. Проза. Поезія. Мемуари / Людмила Старицька-Черняхівська. – К., 2000. – С. 764–786.

28. **Турченко Ф. Г.** Микола Міхновський: життя і слово / Ф. Г. Турченко. – К., 2006.

29. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914): зб. докум. і матер. / відп. ред. Г. Боряк. – К., 2013.

30. Українські політичні партії кінця XIX – початку XX століття: програмові і довідкові матеріали / упоряд. В. Ф. Шевченко та ін. – К., 1993.

31. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДАУК). – Ф. 274, оп. 1, спр. 330.

32. ЦДАУК. – Ф. 336, оп. 1, спр. 26.

33. ЦДАУК. – Ф. 419, оп. 1, спр. 1829.

34. ЦДАУК. – Ф. 442, оп. 841, спр. 73.

35. **Чернявський Микола.** Кедр Лівану / Микола Чернявський // Українські письменники у спогадах сучасників / упорядкув., передм. та прим. Івана Лисенка: у 2 т. – Т. 1. – К., 2012. – С. 164–177.

Надійшла до редколегії 23.08.2016